

відлуння творчості Лесі Українки // Слово і час. 2002. № 3. С. 68–77. 6. Мірошниченко Л. Дещо про різнобічність художньої обдарованості Лесі Українки // Диво слово. 2002. № 3. С. 63–65. 7. Оляндер Л. Зарубіжна література в критиці Лесі Українки: позиція і метод// Науковий вісник ВДУ. 1999. № 15. С. 49–51. 8. Погребенник Я. Леся Українка у зв'язках з німецькою культурою // Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. К., 1984. 9. Хмільєвська І. Творчий потенціал і світоглядні позиції Лесі Українки // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Наук. зб. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. Колодяжне, 24–25 лютого 2006 року. Луцьк, 2006. С. 50–53.

УДК 002.2

М. М. Москаленко

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КНИГОВИДАННЯ В УКРАЇНІ (20–40 рр. ХХ ст.) З ПРОЕКЦІЄЮ НА СЬОГОДЕННЯ

Подано ретроспективний аналіз організації та випуску навчальних видань України 20–40-х рр. Проаналізовано тенденцію змін, які повторюються на якісно новому рівні з проекцією на сучасне навчальне книговидання.

Retrospective analyze of organization and issuing of scientific publications in Ukraine in 20–40-th are given. The tendency of changes, that repeats on qualitatively new level with projection on up-to-date scientific book publishing are analyzed.

Останнім часом у колах фахівців — педагогів, видавців — усе частіше висловлюється думка, що серйозна розмова про навчальну книгу і пов'язану з нею видавничу діяльність, не ведеться в жодному книжковому чи періодичному виданні. Немає висококласного професійного висвітлення проблемних питань, зокрема, у виданні підручників, їх прогресивної критики, описів досвіду, у яких поряд із здобутками конкретної видавничої фірми, тобто матеріалами рекламно-іміджевого чи комерційного характеру, подавався б аналіз проблематики її діяльності в історичному аспекті, вказувався досвід подолання конфліктних або об'єктивно складних ситуацій.

Втім, проблеми створення підручників завжди були і є актуальними в усіх країнах світу, а в останнє десятиліття набули особливої гостроти і в Україні, у зв'язку з реформуванням шкільної освіти. Разом з тим, досягнути поступ навчального книговидання в Україні неможливо без знання історії цього питання. Її висвітленню з проекцією на сьогодення й присвячено це дослідження.

Вплив підручника на людину можна порівняти хіба що із впливом найсучасніших засобів масової комунікації, з тією різницею, що він набагато триваліший і до того ж примусовий. У соціально-психологічному значенні, підручник (якщо розуміти під цим поняттям усю сукупність підручників, що супроводжують людину протягом усього життя) є авторитетом — духовною опорою, на яку переноситься роль учителя, батька (на якомусь етапі життя — і вищого авторитету). Таке явище відомий австрійський психоаналітик Зигмунд Фройд назвав трансфером, тобто перенесенням [3, с. 5].

Сьогодення вимагає створення підручників нового покоління. Ця вимога продиктована кількома причинами. Насамперед — тими новітніми явищами, процесами і тенденціями розвитку, які відбуваються в наш час у світовій освіті, як стихійні зусилля чи свідомі спроби привести її у відповідність зі змінами, що відбулися в останні десятиліття в усіх сферах суспільного життя, як і вивести власне українську освіту з того кризового стану, в якому вона опинилася наприкінці ХХ ст. (інфляція в економіці, відсутність фінансування книговидавничої галузі, руйнація державної системи книгорозповсюдження, розрив сформованих, за період існування Радянського Союзу, міцних зв'язків між видавництвами, друкарнями, паперовими фабриками та комбінатами, транспортувальниками книжкової продукції тощо, спричинений розвалом імперії). В умовах України ця вимога актуалізується ще й у зв'язку зі змінами загальнонаціональних пріоритетів, необхідністю підвищення рівня і стабілізації суспільного життя і конкретизується в завданнях реформувати національну освіту, головних напрямках її перспективного розвитку. «Інформаційний бум», використання нових носіїв інформації і створення новітніх інформаційних технологій, які, на думку спеціалістів, знаменують собою перехід до інформаційного суспільства, теж змушують по-новому підійти до проблем традиційного підручника.

Сучасне підручникомознавство (а саме так, на нашу думку, правильно було б назвати сферу комплексних досліджень феномену підручника) охоплює велике коло різноманітних проблем, серед яких передусім виділимо ті, які визначили зміст цієї роботи:

види шкільних підручників, що історично склалися (стабільні, експериментальні, альтернативні, варіативні тощо);

історія проведення конкурсів підручників;

фінансування видання підручників;

прогнозування змін в організації випуску шкільних підручників.

Можна сказати, що вирішення цих проблем уже здійснюється: з боку видавництва — шляхом уведення змін на всіх етапах додрукарської підготовки видань (підручників); з боку держави — реформуванням освіти, введенням нових освітніх стандартів, положень про гриф та апробацію, прийняттям нових санітарних норм і правил та гігієнічних вимог до друкованої продукції для дітей та підлітків, створенням на базі Міністерства освіти і науки України (МОНУ) — Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, який перебрав на себе функції колишнього Навчально-методичного центру загальної середньої освіти зі здійснення експертизи рукописів.

Створення підручника — складний довготривалий процес, у якому беруть участь десятки фахівців різного профілю. У цьому процесі виникає чимало різних проблем: наукових, видавничих, поліграфічних, економічних, організаційних, правових, екологічних та ін. Особливої уваги заслуговують

актуальні проблеми авторського, редакторського, художнього та технічного конструювання підручника, розв'язання яких потребує наукової розробки та обґрунтування, творчого пошуку й експериментальної перевірки [6, с. 12–13].

Ще одна з актуальних проблем — це вдосконалення змісту й форми (текстової, матеріальної) підручника. На відміну від літературно-художнього чи наукового твору, підручник, який завжди поєднує в собі певні особливості кожного з них, але водночас включає багато інших параметрів, не може бути одноразовою реалізацією творчого натхнення і великої праці автора або авторів, а також усіх інших фахівців, причетних до його підготовки та випуску. Він, по суті, ніколи не є остаточно завершеним, тому що завжди якісь його складові частини або технічні параметри можна вдосконалити.

Ці питання фахово вирішують у видавництві «Освіта», яке має найбільший, серед українських видавництв навчальної літератури, досвід у створенні підручників (понад 85 років).

Нарешті, ще одна важлива проблема, яку не можна було обійти, — це фахова підготовка спеціалістів, так чи інакше пов'язаних з виданням підручників, у вищих навчальних закладах. Мова йде передусім про навчання працівників видавництв (редакторів, оформлювачів підручників), поліграфістів, книгорозповсюджувачів, бібліотечних працівників, економістів та ін. Воно потребує, окрім усього іншого, ознайомлення студентів з історією сучасного підручника. А це, вочевидь, означає розробку та обговорення концепцій програм різних спеціальностей, перегляду навчальних планів.

Тож пориньмо в історію порушеного питання.

Першим законодавчим актом радянської влади, який цілковито стосувався видавничої справи, зокрема й видання підручників, і пов'язаний з ліквідацією неписьменності, був Декрет про Державне видавництво, підписаний у Москві 11 січня 1918 р. Його дія поширилася на українські землі дещо пізніше — з другим взяттям більшовиками Києва. Щойно створений Наркомос (Народна комісія з освіти) спільно з Літературно-видавничим відділом приступив до організації видання навчальної літератури. 20 грудня 1919 р. на засіданні Всеукраїнського центрального революційного комітету прийнято рішення про створення відділу друку та пропаганди, який через два місяці перейменовується у Всеукраїдав [7, с. 43]. Цей центральний орган самостійно керував видавничою справою в Україні, розпоряджався поліграфічною базою, розподіляв папір і створював або закривав видавництва. Із створенням Всеукраїдаву почалося формування **видавничої мережі радянського типу**. Сформувалася типологія видавництв за приналежністю до засновників: державні, партійні, військові. На початок 1923 р., найбільшими видавництвами стали Держвидав України (ДВУ), «Пролетарій», «Книгоспілка», «Український робітник». 1923 р. було випущено нову «Початкову граматику української мови» [4, с. 288]. У результаті укрупнення дрібних видавництв («Шлях освіти», «Знання», «Гарт», «Космос») у 1924 р. постає велике партійне видавництво «Червоний шлях» [7, с. 43]. З 1924 р. видання підручників в Україні посіло

перше місце серед усієї друкованої продукції: на початок навчального року було видано близько 5 млн пр. навчальних видань. Переважна більшість шкіл на той час була з українською мовою навчання, адже до 80% населення спілкувалися саме нею [5, с. 56]. Держвидав забезпечував учнів підручниками з мови, читання, арифметики, природознавства та інших навчальних дисциплін. У 1926 р. ДВУ було видано новий буквар «Нумо читати!». Саме тоді, на зворотах титульних аркушів підручників, виданих державним коштом, з'явився застережний напис, який із 2003 р. (через 73 роки!) у схожій ситуації відновлено вже у незалежній Україні в такій формі: «Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено».

Чергова реорганізація управління видавничою справою у вигляді злиття недержавних і держвидавництв відбулася 1930 р.: сфера книговидання знову перейшла у відання Наркомосу УРСР, при якому створено Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ). ДВОУ видано 49 назв перероблених дореволюційних підручників, з них 27 — українською мовою. Ухвалою Раднаркому УРСР від 21 серпня 1930 р. у складі ДВОУ в тодішній столиці України — Харкові було створено державне учбово-педагогічне видавництво (так воно тоді називалося), якому в жовтні цього ж року присвоєно назву «Радянська школа» (з 1991 р. — «Освіта»). На кінець грудня 1930 р. в республіці формується типологія видавництв за тематичним напрямком літератури (**профілізація**). У результаті напрям підручників і методичної літератури для вчителів закріплюється за цим новоствореним видавництвом [7, с. 43].

Через чотири роки ДВОУ розформувалося як малоефективна організація друку, а профілізовані видавництва почали працювати самостійно, хоча спеціалізацію в основному зберігали й надалі.

У 30-ті рр. в Україні, як частині СРСР було створено радянську систему народної освіти. Вона включала дошкільне виховання, початкову чотирирічну школу, семирічку, технікум, а також вищі навчальні заклади. На той час загальна семирічна освіта стала обов'язковою для всіх дітей.

У 1932 р. було видано понад 20 млн примірників шкільних підручників, створення яких пов'язано з іменами таких видатних учених, як О. М. Астряб, О. І. Білецький, Л. А. Булаховський, М. К. Гудзій, Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров.

23 лютого 1933 р. ухвалено Постанову «Про підручники для початкової і середньої школи», на підставі якої розпочалася робота щодо створення стабільних підручників (за програмами, які переглядалися тепер один раз на кілька років) і навчальних посібників.

Власне, саме тоді, вперше було введено в обіг термін «стабільний підручник», яким ми активно послуговуємося й нині.

Після постанови РНК УРСР від 21 березня 1934 р. про ліквідацію ДВОУ «Радянська школа» стає самостійним видавництвом, підпорядкованим Наркомату освіти України. Видавництво централізовано забезпечувалось папером, його поліграфічною базою стала друкарня ім. Г. І. Петровського в Харкові.

Протягом 1933–1935 рр. в Україні видано 150 млн примірників україномовних підручників [2, с. 12]. На той час вони були монохромними. Значну частину підручників для шкіл з російською мовою навчання друкували на підприємствах Російської Федерації.

У 1940 р. випущено 292 назви навчальної і методичної літератури загальним тиражем 27,6 млн пр. Це дало змогу вже у 1941 р. перейти в республіці від розподілу підручників по школах до вільного їх продажу в книгарнях і кооперативних крамницях [2, с. 12].

Порівняймо ці історичні факти з реаліями сьогодення: напередодні нового 2006/07 навчального року, Міністерство освіти і науки України, неодноразово у ЗМІ, на телебаченні та радіо виступало із заявою про стовідсоткову забезпеченість шкіл підручниками і неприпустимість придбання їх за кошти батьків. За логікою розвитку подій, невдовзі слід очікувати на зміщення акцентів із державного забезпечення шкільних бібліотек потрібною літературою на вільний її продаж. Час покаже справедливість цього припущення.

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, деякий час українське навчальне книговидання було припинено, але перерва ця тривала недовго, і за рішенням союзного уряду роботу відновлено у другій половині 1942 р. У результаті, 1943 р. випущено 31 назву підручників українською мовою тиражем 2 млн 195 тис. пр. [2, с. 13]. У 1944 р. для початкової, восьмирічної і середньої школи видано вже 65 назв книжок загальним тиражем 4,4 млн пр. (не враховуючи підручників для шкіл з російською мовою навчання, які знову ж таки друкувались у Російській Федерації), але підручників усе одно не вистачало.

У роки німецько-фашистської навали на окупованих територіях, майже всю навчальну літературу, шкільні бібліотеки було знищено, поліграфічну базу — зруйновано. Після поразки у війні Німеччина виплачувала репарації за заподіяні руйнування, злочини, втрати. В рахунок репарацій, на поліграфічній базі Східної Німеччини кілька років поспіль друкувалися підручники і методична література, зокрема для початкової школи, з географії, історії.

Улітку 1945 р., відкриваючи нараду авторів підручників, народний комісар освіти УРСР П. Г. Тичина закликав її учасників створити такі підручники й читанки, які можна було б долучити до золотого фонду педагогічної літератури, щоб вони на все життя залишились в учнівській пам'яті [1, с. 493]. У республіці, при Наркоматі освіти, оголошено перший в історії **конкурс на кращий підручник** для початкової школи, утворено постійно діюче журі.

Таким чином, конкурси підручників, оголошені Міністерством освіти і науки України в 2004 р., що навколо них — а головню навколо їх результатів — останнім часом точаться запальні суперечки, було започатковано саме в далекий повоєнний період.

Єдине, на той час, видавництво навчальної літератури складалось із 10 редакцій. Насамперед, воно видавало підручники для масової школи з української мови і літератури та російської мови для шкіл з українською мовою навчання. У 1945 р. «Радянська школа» запровадила видання спеціальної серії

«Університет на дому», куди увійшли популярні посібники з 14 основних дисциплін [2, с. 17]. 1947 р. було видано кольоровий «Буквар» — перший підручник, надрукований чотирма фарбами, високим способом друку.

У перше повоєнне десятиліття видавництво «Радянська школа» випускало у світ стабільні підручники для масової школи, підручники та посібники для педінститутів, а також методичну літературу. Цікавий факт: у 1946 р. один підручник припадав на двох учнів початкової і чотирьох — середньої школи [2, с. 16].

На жаль, сьогодні такі дані не відстежуються на державному рівні, тобто вважається, що забезпеченість учнів підручниками сягає 100%, хоч це далеко не так.

У той же період освітянське видавництво власним коштом (з фонду розвитку) влаштовувало конкурси на кращі підручники, в яких брали активну участь учителі, співробітники науково-дослідних інститутів, викладачі вищих навчальних закладів.

Нині видавництво освітян не має такої фінансової можливості. Це спричинено кількома чинниками: конкуренцією на ринку навчальної літератури; обмеженням у часі; певним диктатом державних громадських та наукових установ. Конкурс, коштом видавництва у його сучасному вигляді — то всебічне рецензування, доопрацювання на етапах рукопису й оригінал-макета; апробація підручників і доопрацювання за її результатами.

Республіканські школи продовжували користуватися стабільними (вдосконаленими й переробленими авторськими і видавничими колективами) підручниками, а також почали використовувати експериментальні.

Власне відтоді цей термін набув широкого вжитку стосовно підручників. Ним ми послуговуємося дотепер.

Водночас створювалися методики викладання української мови та літератури, російської мови, математики для вчителів і студентів. Пізніше було запроваджено серію бібліотек: для вчителів, класних керівників і вихователів, дошкільних працівників, директорів шкіл, педагогічна бібліотека вчителя, позашкільного працівника, бібліотечка юного натураліста, юного хіміка, серії книжок для читання учнями на дозвіллі.

Нині робляться спроби відродити державну підтримку видання серій книжок, скажімо «Шкільної бібліотеки». Зокрема, потрібні для цього кошти закладено в бюджет освітньої галузі України на 2006 р.

Підіб'ємо підсумки екскурсу в часі. Ми розглянули особливості розвитку навчального книговидання в Україні в досить обмежений часовий проміжок — від часів діяльності на теренах підрадянської України Всеукраїнського видавництва (1920 р.) до повоєнного десятиліття, — провівши паралелі із сьогоденням. Основні віхи розвитку вітчизняного підручничотворення:

формування остаточної **профілізації** українських радянських видавництв (1930 р.);

у масиві українських підручників на кінець 30-х рр. офіційно виділено **стабільні**;

всі тогочасні підручники аж до кольорового букваря 1947 р. були **монохромними**;

наступна сходинка — **конкурси**, започатковані Міністерством освіти УРСР у повоєнний період, в яких уперше брали участь **експериментальні** підручники;

у перше повоєнне десятиліття державне видавництво власним коштом проводило конкурси на кращі підручники.

Таким чином, результати аналізу ретроспективи в організації випуску навчальних видань на теренах України 20–40-х рр. дають підстави стверджувати, що цей процес та його окремі складові зазнають перманентних змін, які мають тенденцію з часом повторюватися на якісно новому рівні. Особливо бурхливі перетворення відбуваються в останні роки. Це зумовлено змінами в законодавстві, державній освітній політиці, загалом — у інформаційному полі України. Знання історії створення і видання підручників, особливостей і повторюваності окремих суспільних явищ у навчальному книговиданні — дуже важлива грань у підготовці фахівців видавничої справи.

1. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — перша половина XX ст.). Львів, 2003. 2. Вісім десятиліть творчості: 1920–2000 / Укл. А. І. Шапіро. К., 2000. 3. Іванова О. Майбутнє творимо сьогодні // Підручник XXI століття. 2003. № 1–4. 4. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). К., 1996. 5. Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні. К., 2000. 6. Савченко О. Нова доба шкільної освіти. Зміст підручників — пріоритет наукової діяльності АПН України // Підручник XXI. 7. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): Організаційний аспект // Вісн. Кн. палати Укр. 2004. № 2.

УДК 070.41

Н. М. Фіголь

ВИДАВНИЧИЙ ДОСВІД ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Викладено видавничі настанови, описано видавничий досвід відомого мецената, видавця Є. Чикаленка, для якого видання щоденної україномовної газети було справою його життя.

In clause the publishing postulates are stated, the publishing experience known publisher E. Shikalenko is described, for which the edition of the daily newspaper in the Ukrainian language was business of his life.

Сучасні історики преси лише почали звертатися до постаті Є. Чикаленка та оцінювати його роль у становленні української журналістики. Вагомий внесок у це зробила праця колективу авторів — І. Крупського, В. Гутковського, П. Федоришина, в якій подана одна з перших спроб сучасної незаідеологізованої оцінки преси початку XX століття на Наддніпрянській Україні й зокрема, газети «Рада» та діяльності її видавця Є. Чикаленка.